

УДК 2-36(477)“16/17”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2021.03.058>**МЕХ НАТАЛІЯ**

докторка філологічних наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

MEKH NATALIYA

a Doctor of Philology, a professor, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of the NASU M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology. ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Бібліографічний опис:

Мех, Н. (2021) Дмитро Туптало – видатний український агеограф, церковний та культурний діяч. *Народна творчість та етнологія*, 3 (391), 58–64.

Mekh, N. (2021) Dmytro Tuptalo as an Outstanding Ukrainian Hagiographer, Church and Cultural Figure. *Folk Art and Ethnology*, 3 (391), 58–64.

ДМИТРО ТУПТАЛО – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГЕОГРАФ, ЦЕРКОВНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ

Анотація / Abstract

Цьогоріч виповнюється 370 років з часу народження Данила Савича Туптало – видатного українського агеографа, церковного та культурного діяча. 11 грудня 1651 року в невеликому місті Макарові, що на Київщині, у побожній родині козацького сотника Сави Григоровича та Марії Михайлівни народився майбутній святий Димитрій.

Важливими для нас були й залишаються історичні та догматико-полемічні твори, тексти проповідей, повчань, які ілюструють світогляд, погляди, систему цінностей, високий інтелектуальний і моральний рівень Дмитра Туптало.

Проте найбільш знаковою працею святителя є його фундаментальна агіографічна енциклопедія – «Життя святих», відома як «Четья-Мінея». Це зведене зібрання житій святих за днями та місяцями року від вересня до серпня, роботу над яким Дмитро Туптало розпочав у 1684 році, коли прийняв пропозицію Печерського архімандрита Варлаама Ясинського й поселився в Києво-Печерській лаврі.

Цілих 20 років (з перервами) тривала робота над «Життями святих» у чотирьох томах. Кожен том охоплював три місяці року.

Переконані, що внесок Дмитра Туптало в українську писемну культуру в цілому та в українську агеографію зокрема, є надзвичайно вагомим. Адже життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих Православною Церквою, без сумніву, важливі для нашої духовної культури. Житійна література завжди збагачувала віруючу людину, була певним зразком благочестя. Ці твори відкривають нові смисли, живлять допитливу думку, подають приклади втілення найвищих чеснот у житті святих, спонукають до самозаглиблення та самовдосконалення.

Ключові слова: українська писемна культура, українська агеографія, житійна література, Четья-Мінея, духовні цінності, православний світогляд.

This year it is the 370th anniversary of birthday of Danylo Savych Tuptalo – a prominent Ukrainian hagiographer, church and cultural figure. Future hierarch Dimitry was born on December 11, 1651, in the small town of Makariv, that is in the Kyiv region, in the pious family of the Cossack sotnyk Sava Hryhorovych and Mariya Mykhailivna.

Historical and dogmatic-polemical works, texts of sermons, precepts have been and still remain important for us. They illustrate the world outlook, views, value system, high intellectual and moral level of Dimitri Tuptalo.

However, his fundamental hagiographic encyclopaedia – *Lives of Saints*, known as *Chetya-Mineya*, is the most significant work of the Saint. This is a combined collection of the lives of saints by days and months of the year from September to August. Demetrius Tuptalo has started work in 1684, when he accepts the proposal of Pechersk Archimandrite Varlaam Yasynskyi and settles in the Kyiv-Pechersk Lavra.

Work on *Lives of Saints* in 4 volumes has lasted for the whole 20 years (with intermissions). Each volume covers three months of the year.

We are convinced that the contribution of Dimitri Tuptalo to the Ukrainian written culture in general and to the Ukrainian hagiography, in particular, is extremely significant. As the biographies of famous bishops, patriarchs, monks, and secular persons, canonized by the Orthodox Church, are undoubtedly important for our spiritual culture. Hagiographic literature has always enriched the believer, is a certain example of piety. These works open new meanings, nurture curious thought, give examples of the embodiment of the highest virtues in the lives of saints, incite to self-centration and self-completion.

Keywords: Ukrainian written culture, Ukrainian hagiography, biographical literature, Chetya-Mineya, spiritual values, Orthodox world-view.

Цьогоріч виповнюється 370 років з часу народження Данила Савича Туптала – видатного українського агеографа, церковного та культурного діяча. 11 грудня 1651 року в невеликому місті Макарові, що на Київщині, у побожній родині козацького сотника Сави Григоровича та Марії Михайлівни народився майбутній святий Димитрій.

У 1660 році родина переїхала до Києва й оселилися в будинку на Подолі, поряд із церквою Миколи Притиска. Батько Данила в 1682–1686 роках був київським сотником, а згодом став ктитором Кирилівського монастиря.

Після здобутої початкової освіти обдарований юнак «вступив до Київської Академії. 1668 року в 17-річному віці прийняв чернечий постриг у Києво-Кирилівському монастирі, а наступного року митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Іосифом Нелюбовичем-Тукальським рукопокладений на ієродиякона.

Невдовзі Туптало стає відомим своїм благочестям і ученістю. 1675 року єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович висвятив його на ієромонаха і запропонував йому проповідництво в Чернігівському кафедральному соборі, а 1681 року поставив ігуменом Максаківського Спасо-Преображенського монастиря...

Досконале володіння даром слова принесло Димитрію Тупталі славу видатного про-

повідника, його запрошували православні монастирі не лише України, а й Литви та Білорусі» [2, с. 594–595].

Знаний у православному світі проповідник у 1679 році (на запрошення гетьмана Івана Самойловича) повертається в Україну та оселяється поблизу Батурина у Свято-Микільському монастирі, де розгортає бурхливу творчу діяльність. Згодом о. Димитрій стає ігуменом різних українських православних монастирів. Він служив у Глухові, Києві. У Чернігові був ігуменом у Єлецькому Успенському монастирі (1697–1699), де його було висвячено на архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського (1699–1701). Проте, як відомо з різних джерел, у Туптала були й перерви в служінні, періоди усамітнення для молитви та творчої богословської діяльності. Він є автором значної кількості проповідей, повчань, богословських досліджень, церковно-історичних розвідок, драматичних творів та ін. Згадаймо лише деякі з них, що вийшли друком ще в ХІХ та на початку ХХ ст.: «Зібрання творів у 5 т.» (т. 1, 1839; т. 2, 1840; т. 3, 1840; т. 4, 1849; т. 5, 1835), «Канон преподобним Антонію і Феодосію Печерським» (1859), «Рождественська драма» (1874), «Бесіди та повчання на славу Пресвятої Владичиці нашої Богородиці» (1879), «Псалми та духовні канти» (1889), «Успенська драма» (1907) та ін.

Важливими для нас були й залишаються історичні та догматико-полемічні твори, тексти проповідей, повчань, які ілюструють світогляд, погляди, систему цінностей, високий інтелектуальний та моральний рівень Дмитра Туптала. Український православний ієрарх, як нам відомо з енциклопедичних джерел, був «канонізований у 1757 році. Як мислитель розвивав традиційне для української філософської культури вчення про двонатурність людини, намагався в межах теології розв'язати проблему структури діяльності людини в єдності її пізнавальних та поведінкових функцій. Преображення має в Туптала не гностичний, а етичний характер і здійснюється як наслідування Христу в земному житті, у тому числі через активну діяльність людини в суспільстві.

Головною чеснотою християнина святитель уважав любов, яка, на відміну від інших традиційних чеснот християнства – віри та надії, є не пізнавальною орієнтацією чи станом душі людини, а її діяльним виразом. Любов як принцип діяльності є, за Тупталом, головним способом ставлення людини до Бога та інших людей; спасіння є результатом любові, що свідомо здійснюється людиною в земному житті. Пропонував зробити християнську етику основою суспільної моральності, переосмислити значення Церкви в житті людини та суспільства, переорієнтувати діяльність священнослужителя з переважно літургійної на служіння людині, опікування її станом та проблемами. Церкву розумів не тільки як форму містичного єднання людей, а і як суспільну інституцію, однією з функцій якої є соціальне служіння та відповідальність за моральний стан суспільства [8, с. 651].

Перший друкований твір Дмитрія Туптала «Руно орошенное» (1680) був написаний за дорученням Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Це зібрання сказань про чуда ікони Богородиці Троїцько-Іллінського монастиря. Праця І. Галятовського «Небо новое» послужила взірцем для автора, завдяки чому книга

о. Дмитрія мала значний успіх серед читачів і шість разів перевидавалася в Києві та Чернігові.

Проте найбільш знаковою працею святителя є його фундаментальна агіографічна енциклопедія – «Життя святих», відома як «Четья-Мінея». Це зведене зібрання житій святих за днями та місяцями року від вересня до серпня, роботу над яким Дмитрій Туптало розпочав у 1684 році, коли прийняв пропозицію Печерського архімандрита Варлаама Ясинського та поселився в Києво-Печерській лаврі.

Цілих 20 років (з перервами) тривала робота над «Життями святих» у чотирьох томах. Кожен том охоплював три місяці року. «Користуючись фондами бібліотеки Києво-Печерської лаври, де знаходилися книги та рукописи, переклади з грецької житій святих мучеників за Христову віру, оригінальні твори часів Київської Русі, твори Нестора, Д. Туптало вивчав житія Феодосія Печерського, Бориса та Гліба... У другій половині XVII – на початку XVIII ст. активно діяла друкарня Києво-Печерської лаври, де, в основному, друкувалися богослужбові книги, а також твори тогочасних українських письменників, зокрема фундаментальне видання книг житія святих – “Четїї-Мінеї” Д. Туптала.

Перший том “Четьїх-Міней” вийшов у лаврській друкарні 1689 року. 1695 року у Києві вийшов другий том, 1700 року – третій, 1705 року – четвертий» [6, с. 149].

Видатна праця містить різні житійні історії, які «починаються вереснем і закінчуються серпнем за старим літочисленням. Кожен християнський день розповідає в хронології про того чи іншого святого, роблячи його канонічним і ставлячи за приклад для наслідування. Джерелом для української редакції житій святих, – відзначає Л. Г. Рева, – послужили “Великі Четїї-Мінеї” московського митрополита Макарія (XVI), один із рукописних списків яких спеціально був доставлений з Москви, а також перекладні й оригінальні твори грецьких та латинських церков-

ників, різні біблійні книги, окремі писання польських авторів тощо.

Д. Туптало щедро використав “Повість минулих літ” та “Киево-Печерський Патерик” – абсолютно оригінальні твори, а на писання Макарія зробив посилання чи доповнення, додавав історичні довідки, які вважав необхідними» [6, с. 149].

Закінчував о. Димитрій свою працю вже в митрополитому сані, адже в січні 1702 року він «отримав призначення на Ростовську митрополію. Того ж року започаткував у Ростові архієрейську школу (діяла до 1706 р.), у якій викладалися, крім грамоти та співу, основи латинської та грецької мов. В архієрейському театрі митрополита ставилися написані ним декламації – “На Воскресіння Христове” і “На погребіння Хрестове плач”, які виконували учні заснованої ним Ростовської школи. Окрім своїх архіпастирських обов’язків, Туптало продовжував працювати над “Книгою житій святих”, до якої включив ще 38 міней, присвячених печерським святим» [2, с. 595].

Коли Димитрій Туптало був ще ігуменом різних українських монастирів, зокрема, ніс послух у Батурині, то вже тоді отримав прихильність гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи. З останнім святителя пов’язували давні дружні стосунки. Про це свідчать різні історичні джерела, серед них – ґрунтовне дослідження Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія “зради”», що вийшло українською мовою в Києві у 2013 році. У монографії, зокрема, зазначається, що «сім’я Мазепи була тісно пов’язана з українським православ’ям. Сам він мав дружні контакти з українськими ієрархами, наприклад з Дмитром Тупталом (майбутнім святителем Дмитром Ростовським), який із 1679 року служив у гетьманській церкві в Батурині. Його батько Сава Туптало був київським сотником. Цікаво, що в дуже непростий момент свого життя, влітку 1689 року, Мазепа візьме Туптала з собою в Москву. Під час гетьманства Мазепи за його безпосередньої підтримки та участі

Д. Туптало почне видавати свої знамениті “Житія святих”. У кінці 60-х років мати Мазепи приймає в Києві іночество, і її відданий син, поза сумнівом стає частим гостем у київських монастирях. Звідси витікає дружба Мазепи з архімандритом Києво-Печерської лаври Варлаамом Ясинським. Згодом, ставши гетьманом, Мазепа безпосередньо впливатиме на обрання Ясинського київським митрополитом» [7, с. 25–26]. Він отримав від московського царя дозвіл на обрання нового митрополита Київського після упокоєння митрополита Гедеона, котрий не здобув поваги в духовенства як ставленик Москви. Отже, гетьманові Івану Мазепі дозволялося «митрополита нового вибрати по древньому чину і звичаю та по Гетьманських статтях вільною елекцією при зібранні київських й інших українських духовних і мирських знаних осіб мужа в Божественному Писанні досконалого... і хто вибраний буде, того прислати в Москву для посвящення». У 1690 році після обрання в Софійському соборі «Киево-Печерської Лаври архімандрита Варлаама Ясинського, мужа в Божественному Писанні досконалого й у всіх у любові перебуваю чого на митрополита Київського, він відправляється у Москву для висвяти» [3, с. 121–122].

Беззаперечним фактом є те, що за «гетьманування Мазепи з’являється ціла плеяда видатних українських публіцистів і письменників... Усі вони були випускниками Києво-Могилянської академії і досягли видатних успіхів у кар’єрі завдяки безпосередній допомозі й підтримці гетьмана. Наприклад, для написання другої книги “Житіє Святих”, над якою працював Дмитро Ростовський, Мазепа замовив і купив у Гданську голландське видання Іоанна Болланда (за 100 талярів і 40 золотих). Цей подарунок був безцінним для Туптала» [7, с. 178].

Крім того, що гетьман Мазепа особисто добився підтвердження права Києво-Печерської лаври на ставропігію і власну друкарню, його стараннями було здійснено публікації «Житій святих» Туптала саме в

цій друкарні, він ще й захищав о. Димитрія та архімандрита Варлаама від гніву московського патріарха Йоакима, який на початку був невдоволений публікаціями цих творів про святих.

Проте, на думку митрополита Іларіона (І. Огієнка), «Мазепа назверх 20 літ вірно служив Москві й силою тягнув до того ж і церкву, і всю Україну. Мазепа реально творив в Україні традицію вірного служіння Москві, а про його глибші мрії самостійної України ніхто ніколи не чув. У всякому разі, Мазепа нічого не зробив <...> для творення своєї Церкви, – навпаки: він реально допомагав, щоб наша церква перейшла під Патріярха Московського, поклавши року 1685-го й свій підпис під обранням митрополита Гедеона Четвертинського, хоч добре знав, нащо його вибирали» [4, с. 176–177].

Отже, як це не прикро усвідомлювати, попри протести українського духовенства, професор Віталій Клос у своєму надзвичайно важливому й актуальному дослідженні «Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу», яке присвячене непересічним подіям в житті Українського Православ'я, наголошує: «Кремль домагається поставлення лояльного або краще сказати послухного ієрарха, й щоб його посвята відбулася тільки в Москві. Завдяки сприянню гетьмана Івана Самойловича такий кандидат знайшовся. Ним виявився втікач з польського Правобережжя єпископ Луцький Гедеон, князь Святополк-Четвертинський.

Не отримавши благословення Церкви-Матері, а лише з наказу царя та гетьмана, тобто світської влади, у Києві в святій Софії відбувається зібрання (оскільки не було нікого з архіпастирів, ігуменів Київських монастирів та дуже мало пастирів), або ж так званий “Елекційний Собор” (8 липня 1685 р.), на якому генеральний осавул Іван Мазепа, чотири полковники та інші мирські чини обрали “митрополитом” Гедеона. Такий склад Собору без благословення, без присутності вищих ієрархів та ігуменів

робив його неканонічним, тому всі його ухвали та обрання теж, відповідно, були такими ж незаконними. Разом з тим, – наголошує дослідник, – значна частина духовенства виступила проти єпископа Гедеона, як майбутнього митрополита» [3, с. 117–118].

Утім, попри серйозні аргументи та невдоволення, навіть попри протести й інший Собор, який було проведено незгодними українськими ієрархами, «8 листопада 1685 р. в Успенському соборі Кремля відбулося поставлення Гедеона патріархом Йоакимом на Київську кафедру. Тут він приніс клятву вірності патріарху. Тобто, в неканонічний спосіб через підступи та обман, через втручання в чужу канонічну територію Москвою було здійснене захоплення Київської митрополії» [3, с. 119].

Проте, як стверджує у знаковій для нашого народу, для його історії праці «Українська культура» митрополит Іларіон, «церква наша своїми вільностями тоді дуже одрізнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро I і дальші царі, не мали сили у нас на Україні. Теж саме було і в XVIII віці – церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав» [5, с. 192].

Загалом, московська релігійна культура того часового зрізу була сповнена неуктства та потребувала поширення просвіти. Українські ієрархи розглядали її як таку, що потрібно було піднімати, підтягувати до відповідного духовного, освітнього, етичного та морального рівня.

Іван Огієнко в дослідженні «Історія української літературної мови» відзначає, що «українські книжки сунули на Москву ще з XVI віку і там викликали захоплення серед читачів. Але московська духовна влада здавна неприхильно поставилася супроти них. Бо українська церковна ідеологія була протилежна московській. І московська церковна влада стала забороняти українські книжки. Патріарх московський Іоаким, коли нарешті дооформив справу передачі йому Української церкви (бо й самі українці не раз проси-

ли забрати її), року 1690-го на Церковному Соборі в Москві кинув прокляття майже на всі видатніші українські богословські твори. З наказу цього ж Патріярха Іоакима спалено навіть 1-й том “Четьїх Миней” Дмитрія Ростовського (пізніше прирахованого до лику Святих). Передруковуючи українські видання, в Московії виправляли не тільки їхній зміст, але насамперед їхню мову; наприклад, так виправляли “по великоросійской грамматиць” Мінеї Дмитрія Ростовського» [4, с. 175–176].

Самійло Величко у своєму «Літописі» 1689 року сповіщає про знаменну подію, про вихід фундаментального, корисного для людських душ зібрання «Житій святих» Дмитрія Туптала: «Того ж року за архимандритства отця Варлаама Ясинського надруковано вперше в Печерській друкарні і у світ випущено з великою користю для людей першу книгу “Житій святих”, складену працею превелебного в Бозі отця Дмитра Савича-Туптала, київського сотниченка, мужа премудрого і повного дару Святого Духа. Починається вона з вересня місяця». На думку І. Жиленко, цей запис свідчить про надзвичайну всенаціональну роль «Житій святих», яка відводилася твору на час підготовки його до видання [див.: 2, с. 407].

Архимандрит Києво-Печерської лаври Варлаам Ясинський у передмові до видання «Житія святих» свт. Дмитрія Ростовського, звертаючись до читача, закликав: «Ти ж бо, благочестивий читачу, подякуй

Богові в Трійці Святій єдиному, хваленому в святих Своїх, і тому, що уже зумів здійснити і друком видати книгу цю добро-потрібну житій, і описані в них праці та подвиги святих приймай люб'язно й користуйся, намагаючись і собі наслідувати житія святих, і хай сподобишся за життя своє богоугодне до вписання у книгу життя вічного та ликостояння зі святими на небесах» [1, с. 14].

Не дивно, що праця «Житія святих» знаного ієрарха здобула широку популярність. На «українських землях, уривки з неї використовували навіть представники інших віросповідань. Так, Львівська католицька друкарня братства св. Трійці 1757 року надрукувала твір Клементя Ходкевича “Gloria martyris”, яка містила в латинському перекладі текст Житія Кирила і Мефодія з “Книги житій” Дмитрія Туптала київського видання 1700 р.» [2, с. 409].

Внесок Дмитра Туптала в українську писемну культуру в цілому та в українську агеографію зокрема, є надзвичайно вагомим. Адже життєписи знаменитих єпископів, патріархів, монахів, світських осіб, канонізованих Православною Церквою, без сумніву, важливі для нашої духовної культури. Житійна література завжди збагачувала віруючу людину, була певним зразком благочестя. Ці твори відкривають нові смисли, живлять допитливу думку, подають приклади втілення найвищих чеснот у житті святих, спонукають до самозаглиблення та самовдосконалення.

Джерела та література

1. Ієромонах Макарій Симонопетрський. Житія святих, укладені на Святій Горі Афон. Синаксар. Т. 2. Лютий. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 664 с.
2. Кагамлик С. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний вимір. Київ : Корвус-Прінт, 2018. 776 с.
3. Клос В. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. Київ, 2019. 189 с.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2004, 436 с.

5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
6. Рева Л. Г. Дмитро Туптало у світлі українського літературного бароко. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць*. Київ ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 148–151.
7. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ : КЛІО, 2013. 403 с.
8. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

References

1. Hieromonk Makariy SYMONOPETRSKYI. *Lives of the Saints, Compiled on the Holy Mountain of Athos. Synaxarion*. Vol. 2. February. Kyiv: SPIRIT AND LETTER, 2016, 664 pp. [in Ukrainian].
2. KAHAMLYK, Svitlana. *Ukrainian Orthodox Hierarchy of the 17th – 18th Centuries: Intellectual and Spiritual Dimensions*. Kyiv: Korvus-Print, 2018, 776 pp. [in Ukrainian].
3. KLOS, Vitaliy. *Autocephaly of Ukrainian Church: Review from the Christianization to Synodal Tomos*. Kyiv, 2019, 189 pp. [in Ukrainian].
4. OHIYENKO, Ivan. *The History of Ukrainian Literary Language*. Compiled, prefaced and commented by Mykola TYMOSHYK. The 2nd ed., improved. Kyiv: Our culture and science, 2004, 436 pp. [in Ukrainian].
5. OHIYENKO, Ivan. *Ukrainian Culture. A Brief History of Ukrainian People Cultural Life*. Kyiv: Abrys, 1991, 272 pp. [in Ukrainian].
6. REVA, Larysa. *Dmytro Tuptalo in the Light of Ukrainian Literary Baroque*. In: Oleksiy SAVYTSKYI, ed.-in-chief, *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collection of Scientific Papers*. Kyiv; Hlukhiv, 2010, 3, 148–151 [in Ukrainian].
7. TAYIROVA-YAKOVLEVA, Tetiana. *Ivan Mazepa and the Russian Empire. History of the "Treachery"*. Kyiv: KLIO, 2013, 403 pp. [in Ukrainian].
8. SHYNKARUK, Volodymyr, editorial board chairperson, *Philosophical Encyclopaedic Dictionary*. NAS of Ukraine, Hryhoriy Skovoroda Institute of Philosophy. Kyiv: Abrys, 2002, 742 pp. [in Ukrainian].